

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МАВРІН ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 930.2(477)“1940/1980”

СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
ТЕОРІЇ І МЕТОДИКИ АРХЕОГРАФІЇ В УРСР
(1940-ві – 1980-ті роки)

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис. Робота виконана в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України

Дубровіна Любов Андріївна,

Національна бібліотека України

імені В. І. Вернадського,

генеральний директор;

доктор історичних наук, професор

Левченко Лариса Леонідівна,

Державний архів Миколаївської області,

директор;

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАПН України

Удод Олександр Андрійович,

Інститут історії України НАН України,

завідувач відділу української історіографії.

Захист відбудеться 29 березня 2019 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий «28» лютого 2019 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,

доктор історичних наук, професор

О. І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У сучасних умовах національного державного будівництва, активізації процесів подолання наслідків тоталітаризму, посилення викликів глобалізації та цивілізаційних зсувів, проблема формування повноцінної археографічної джерельної бази, забезпечення її впливу на розвиток соціогуманітарних дисциплін та суспільства в цілому набуває надзвичайного значення. Крім того, інформаційні війни та спроби перегляду минулого для вирішення політичних завдань сьогодення ставлять перед гуманітарною наукою проблему створення запобіжників у вигляді актуалізованої системи різнопланових джерел. Досвід розвитку теорії та методики археографії в УРСР є невід'ємною складовою всієї історії науки, а певні здобутки археографів того часу є частиною інтелектуальної історії України і мають бути залучені до сучасних досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження пов'язане з розробкою фундаментальних напрямів діяльності НАН України, забезпеченням виконання планової тематики Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. Зокрема, робота виконувалася у межах тем установи: «Теоретичні проблеми археографії документальних джерел з історії України XVI–XX ст.» (Номер державної реєстрації в Укр. ІНТЕІ 0107U008984), «Комплекси актових джерел з історії України XV–XVIII ст.: закономірності формування, інформаційний потенціал, археографія» (№ 0110U001970).

Об'єктом дослідження є процес становлення археографії в 40-х – 80-х роках XX ст. та розвиток теорії і методики української археографії, його особливості в умовах радянської системи уніфікації та ідеологічного контролю, які відобразилися у практичній діяльності археографів.

Предметом дослідження є історичний, теоретичний, методичний та організаційно-практичний досвід української радянської археографії в системі роботи з пошуку, опису і публікації писемних джерел в їх різноманітних

формах, з урахуванням суспільно-практичного та наукового значення археографії.

Мета дослідження. На основі вивчення широкого кола джерел та аналізу наукової літератури за темою дослідження, визначення факту відсутності спеціальних узагальнюючих праць, метою даного дослідження є аналіз трансформаційних процесів у розвитку теорії та методики української радянської археографії в 40-х – 80-х роках ХХ ст., з'ясування їх причин та наслідків, узагальнення отриманого досвіду для подальшого розвитку археографії.

Досягнення поставленої мети передбачає послідовне розв'язання наступних завдань:

- визначити розуміння радянськими археографами значення термінів теорія і методика, об'єм цих понять, динаміка змін, особливості змістового наповнення тощо;
- виділити особливості зміни теоретичної і методичної бази радянської археографії на кожному із зазначених етапів;
- розглянути особливості теоретико-методологічної бази української радянської археографії у порівняльному контексті із загальносоюзною, динаміку їх розвитку в тому числі;
- з'ясувати базові питання теорії та методики української археографії на кожному із етапів її розвитку– 1940-х- 1950-х; 1960-х; 1970-х; 1980-х років;
- проаналізувати формування видової археографії в УРСР;
- підсумувати досвід теорії і методики української радянської археографії у 40-х – 80-х роках;
- визначити теоретичні та практичні завдання сучасної археографії з урахуванням попереднього досвіду науки.

Методологічна основа дисертації ґрунтується на взаємодії принципів історичного дослідження, насамперед, історизму, а також відповідного набору засобів наукового пошуку, опрацювання та узагальнення інформаційних баз. Культурно-історичний, проблемно-хронологічний підходи та методи історичного моделювання, порівняльного, історіографічного, структурно-функціонального та статистичного аналізу дали можливість провести системне опрацювання різнопланових джерел. Проте основний напрям здійснювався головним чином у межах конкретної спеціальності – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Ступінь наукової розробки проблеми є незадовільним. Досвід радянської науки, зокрема української археографії тривалий час залишався поза увагою дослідників. Відчутним є брак теоретичних розробок у галузі гуманітарної науки, розуміння важливості визначення фундаментальних засад науки, їхнього становлення, трансформацій та перспектив. Слід констатувати, що дотепер в Україні справа вивчення та оприлюднення широкого кола джерел, писемних пам'яток історії, мови та культури не набула відповідного наукового статусу, не має достатньої підтримки з боку держави тощо. Вкрай недостатній ступінь введення до наукового обігу історичних джерел унеможлиблює інтенсифікацію праці дослідника та перешкоджає появі якісних досліджень, що зрештою, часто призводить до продукування штучних, викривлених концепцій українського минулого, які не спираються на джерела. У цьому зв'язку важливого значення набуває досвід дореволюційної археографії, її теоретичні засади та методи роботи, власне у частині іманентно присутньої, але не артикульованої української складової. Разом із тим потребує узагальнення, систематизації та відповідного застосування значний доробок археографії в УРСР періоду 40-х – 80-х років.

Хронологічні межі. До кінця 1930-х років археографія в УРСР була фактично знищена. Після вигнання німецьких окупантів з України почався процес відновлення архівної системи, яка стала базою для відновлення

археографічної діяльності в УРСР (нижня межа). Кінець 1980-х років став часом відродження власне української археографії (верхня межа).

Територіальні межі визначені політико-правовим положенням УРСР, адміністративно-територіальним поділом у зазначений період.

Наукова новизна полягає у виробленні цілісного узагальненого погляду на складні процеси трансформації ключових теоретико-методичних принципів та підходів радянського періоду в історії археографії, коли існувала єдина методологія та уніфіковані практики, базовані на єдиній ідеології. Результати проведеної роботи сприятимуть утвердженню сучасного, більш об'єктивного розуміння доробку українських науковців-археографів, архівістів, істориків. Створюється принципово нова картина щодо ролі і місця як теорії та методики археографії, її впливу на «споживачів інформації», суспільство, так і щодо значення особи дослідника, впливів на нього не лише зовнішнього світу, а й реалій минулого, зафіксованих у документах. У такій багатоаспектній постановці наукової проблеми, спрямованій на реконструювання теоретичних і методичних аспектів української радянської археографії, актуалізацію її інформаційного потенціалу, дослідження проводиться вперше.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає у можливості подальшого розвитку наукових студій в галузі соціогуманітарних наук, для яких теорія і методика археографії, як радянського періоду, так і після нього, пропонують широкий вибір наукового інструментарію, а головне – визначають предмет та самий сенс роботи з пам'ятками писемної історико-культурної спадщини українського народу. Дане дослідження може стати основою для створення узагальнюючих праць з історії археографії, теорії та методики археографічної роботи, джерелознавства, а також – у педагогічній практиці, зокрема, в процесі розробки підручників і навчальних посібників, лекційних курсів з історії науки, історії України, історіографії та джерелознавства.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є результатом багаторічної діяльності здобувача в галузі практичної археографії: в якості упорядника збірників документів, автора нарисів видавничої діяльності в

зарубіжних українських наукових центрах, редактора та автора передмов археографічних видань з різних періодів історії України. Напрацьовані здобувачем концептуальні ідеї у галузі методики археографії та її теорії залучалися до планування наукової діяльності Археографічної комісії НАН України та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Публікації за темою дисертації є одноосібними, положення та висновки дисертанта не містять результатів, одержаних іншими дослідниками.

Апробація результатів. Основні положення та висновки дисертації були представлені на трьох міжнародних наукових конференціях та трьох всеукраїнських наукових конференціях.

Міжнародний семінар «Архівна наука та наука в архівах». 3 листопада 2004 р. м. Київ / Рік Польщі в Україні. Зустріч керівників архівних служб та архівістів Республіки Польща та України 3–5 листопада 2004 р. Доповідь: «Археографія в академічному інституті».

Всеукраїнська наукова конференція-нарада: «Археологічні теоретичні та музейні історичні дослідження: підґрунтя традиційності – нові виклики». 13–14 травня 2009 р. – Сімферополь, 2009. Доповідь: «Формування джерельної бази гуманітарних досліджень в Україні: виклики часу і відповіді вітчизняної науки».

Міжнародна науково-практична конференція «Ольвійський Форум – 2011: Стратегії України в геополітичному просторі». 8–12 червня 2011 р. Ялта, Крим, Україна. Доповідь: «Актуальні питання археографії та джерелознавства: до двадцятої річниці Інституту української археографії та джерелознавства».

Наукова конференція «Українська археографія та джерелознавство: сучасний стан та перспективи розвитку». 18 листопада 2011 р., м. Київ. Доповідь: «20 років археографічної роботи в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України». Доповідь: «Українська візантиністика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича».

Міжнародна наукова конференція «Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.: до 85-ліття Ярослава Дашкевича» (13–14 грудня 2011 р., Львів). Доповідь: «Українська медієвістика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича».

Всеукраїнська наукова конференція «Ярослав Дашкевич і українське сходознавство» (до 85-річного ювілею від дня народження). (15 грудня 2011 р., Львів). Доповідь: «Українська візантіністика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича».

П'ятий Міжнародний славістичний колоквиум. Пам'яті члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук Павла Степановича Соханя. м. Київ, 16 листопада 2018 р. Доповідь: «Внесок П. С. Соханя як голови Археографічної комісії НАНУ в теорію археографії».

Публікації. Основні положення та висновки роботи апробовані належним чином. Зокрема, вони викладені у монографії і 32 публікаціях (20 із них опубліковані у наукових фахових виданнях, в тому числі 4 видання індексовані у міжнародних наукометричних базах), а також представлені на наукових семінарах, засіданнях археографічної комісії, міжнародних і національних наукових конференціях.

Структура й обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, із списку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів з підрозділами та пунктами, висновків, списку використаних джерел і літератури та двох додатків. Дисертація містить таблицю у додатку «А». У додатку «Б» – інші дані та матеріали. Загальний обсяг дисертації – 420 сторінок, основний текст – 376 сторінок, список умовних скорочень – 3 сторінки, список використаних джерел та літератури – 37 сторінок (включає 359 найменувань), 2 додатки – 6 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність і новизна роботи, її значення для вітчизняної науки, сформульовано наукову проблему, визначено її зв'язок з пріоритетними завданнями щодо вивчення теоретико-методологічного фундаменту археографічної роботи, розвитку дослідження та публікації писемної історико-культурної спадщини України. Визначено мету, завдання, об'єкт, предмет дослідження, сформульовано робочу гіпотезу та теоретико-методологічні принципи. Представлено новизну та практичне значення отриманих результатів, особистий внесок здобувача, відомості щодо апробації результатів дисертації та публікацій автора.

Розділ I. Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методи дослідження. Розділ складається з трьох підрозділів:

I.1. Історіографія проблеми. Розгляду питань розвитку теорії і методики археографії в УРСР періоду 1940-х – 1980-х років присвячено недостатньо уваги в українській історичній науці. Вперше, у навчальному посібнику «Українська радянська археографія» (1965) історію створення та практичну діяльність археографічних установ в УРСР узагальнив С. Яковлев. Питання історії, теорії та методики археографії в УРСР розглянуто в праці І. Бутича «Література до історії української археографії» (1968) через призму поглядів і підходів археографів-сучасників і колег самого І. Бутича: І. Крип'якевича, Я. Ісаєвича, Я. Дашкевича, Б. Ватулі, П. Софінова та ін. Хоча ці дослідники працювали з різним за типами і хронологією матеріалами й документами, вони розробляли питання теоретичного рівня, випрацьовували методи роботи з документами, писемними пам'ятками. Особливу увагу І. Бутич приділив розробці правил публікації документів. Він відмітив внесок О. Бевзо, М. Пещак і В. Русанівського, С. Бевзенко, У. Єдлиньської, І. Демкіна, В. Місюри, Є. Шаталіної в розвиток саме цього напрямку археографії в УРСР 50-х – 60-х років. М. Дмитрієнко у статті «Археографічна робота в АН УРСР», присвяченій 50-річчю Академії наук УРСР, зробила огляд історії археографічних

досліджень в установах Академії наук з 1919-го до 1968-го рр. Питанню послідовності змін у розвитку археографії в Україні присвячено дослідження Г. Швидько «Етапи розвитку радянської археографії на Україні та їх особливості». Організацію археографічної діяльності архівних установ в УРСР розглянула у своїх дослідженнях архівіст Ю. Прилепішева. Проблемам теорії та методики археографії в УРСР приділено увагу у її дисертаційному дослідженні «Археографічна діяльність архівних установ України (1946–1991)». Доробку П. Соханя в розвитку української археографії, його поглядам на теорію і методику української археографії в середині 80-х років присвячені публікації О. Марченка, Г. Папакіна, а також автора цього дисертаційного дослідження.

Системне узагальнення становлення та особливостей розвитку археографії в УРСР здійснене у монографії: Маврін О. «Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.)» (2018).

І.2. Джерельна база дослідження. Важливе місце серед джерел у дослідженні теоретико-методологічної бази посідають енциклопедичні видання, зокрема профільні статті про археографію. Каркас історії розвитку теоретико-методологічної бази всесоюзної археографії склали перевидання «БСЄ», та «Большой энциклопедический словарь» 80-х років, що дало можливість простежити еволюцію змін базових концептів теорії і методики радянської археографії від 40-х років до 90-х.

До базових можна віднести нормативні видання типу «Правил». Зокрема, в зазначений період загальносоюзні правила виходили тричі. Є власні нормативні документи подібного плану й в УРСР.

Важливою у справі вибудовування системи, зокрема теорії едиційної археографії, виявилась мережа спеціалізованих журнальних видань, що займалися питаннями археографії в СРСР та УРСР. Це такі часописи як «Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии», «История СССР», «Вопросы истории», «Советские архивы», «Вопросы архивоведения», «Исторический архив», «Научно-інформаційний бюлетень Архівного

управління УРСР», згодом – «Архіви України», «Український історичний журнал», «Вісник Академії наук Української РСР».

Подальше нарощення конструкції відбувалося вже за рахунок опрацювання авторських (окремих) досліджень в галузі теорії і методики археографії. Зокрема, для з'ясування фактів з історії розвитку теорії і методики радянської археографії плідними виявилися монографії М. Селєзньова, С. Валка, статті теоретико-методологічного плану С. Шмідта, В. Черних, В. Хевроліної, О. Козлова Т. Снитка, С. Валка.

Монографії та статті висвітлювали найновіші, актуальні питання теоретико-методологічного плану, тоді, як для з'ясування загального фонового контексту того чи іншого десятиліття необхідно було визначити більш масове й стає джерело. Ним стали передмови до збірників документів, що також містили матеріали теоретико-методологічного характеру.

Важливу роль у проведенні дослідження відігравали рецензії та відгуки на публікації архівних матеріалів, а також матеріали з'їздів, нарад, конференцій, обговорень, засідань редакційних колегій тощо.

I.3. Методологія дослідження.

Метод контент-аналізу є регулярним наскрізним методом, застосованим у роботі з різноманітними матеріалами дослідження. Порівняльний метод застосовувався в усіх розділах дисертації і став базовим методом даного дослідження, оскільки розвиток теоретико-методологічних засад української археографії розглядається у відповідному контексті загальносоюзних процесів. Використано також статистичний метод в процесі обробки великих об'ємів інформації. Крім того, нормативна база радянської археографії порівнюються з відповідними зарубіжними нормами. У випадках, коли мали місце достатні підстави, – проводилися відповідні аналогії.

Розділ II. Теоретико-методологічні питання української радянської археографії у 1940-х – 1950-х роках. Розділ складається з 2-х підрозділів.

Українська радянська археографія має розглядатися як частина загальносоюзної, що передбачало наявність певного центру, який координує розвиток республіканських археографічних центрів. У часи Другої світової війни в археографічній системі СРСР відбулися суттєві зміни, було посилено її централізацію. У воєнний період вносилися пропозиції щодо утворення єдиного координаційного центру, який би повністю регулював археографічну діяльність у республіках. Цей жорсткий варіант не був реалізований, а залишився на рівні пропозицій, втім централізація, зокрема на теоретико-методологічному рівні, значно посилилась. Теоретико-методологічні центри знаходилися поза межами України. Це означало, що основні напрацювання у теорії і методиці загальносоюзних (московських) археографічних осередків ставали своєрідним взірцем для наслідування і для українських радянських археографів. Тому, досліджуючи теоретико-методологічну базу означеного періоду, неможливо обійти увагою аналіз рівня розвитку відповідного концепту загальносоюзними археографічними центрами.

II. 1. Визначення місця археографії в системі історичних дисциплін. Головне зрушення, що відбулося впродовж 1940-х – 1950-х років полягало у тому, що теорія (її зміст, об'єм, коло питань, роль і місце) стала предметом окремого осмислення. В завданнях науковців Московського державного історико-архівного інституту було визначено два рівня радянської археографії – теоретичний і практичний. «Вищість» теоретичного рівня була забезпечена керівною роллю щодо практичної діяльності. Теорія повинна була розробляти перспективні принципи розвитку практики. Кількість робіт з теорії археографії, та найголовніше, їх якість зросла настільки, що наприкінці 50-х років почала утверджуватись думка про те, що археографія як наука повинна бути представлена лише теоретичним рівнем.

II. 2. Основні тенденції у формуванні теоретико-методологічного рівня української радянської археографії. Загальна методика уніфікації й вибіркової була сприйнята й українськими радянськими археографами. У 40-х – 50-х роках остання мала власні напрацювання щодо втілення цих засад на місцевому

історичному матеріалі. Головні принципи радянської археографії приймалися і конкретизувалися у цілій низці технік вирішення конкретного питання з відбору, опису і публікації документів. У цей час українським радянським археографам вдалося зробити кілька новацій у поліпшені й вдосконаленні правил видання історичних документів. Проте уніфікація і вибірковість були неприйнятними як методи роботи з цілою групою українських історичних документів. Була невелика частина археографів, які звертали увагу саме на цей аспект питання і пропонували інші методи. Замість уніфікації й вибіркості пропонувалося застосовувати індивідуальний підхід до кожного історичного документу та принцип повноти під час його відтворення.

Особливості становлення уявлень про предмет і метод археографії в УРСР. Якщо розглядати загальну схему розвитку історії української археографії, що склалася у 50-х – 60-х роках, то у ній помітна лакуна. Це перші десятиліття ХХ ст. та археографічна діяльність в умовах існування української державності (доба УНР і Української держави П. Скоропадського). Ця лакуна у подальші роки була почасти заповнена попри заборону вивчати твори «буржуазних націоналістів». Загалом, для української радянської археографії вивчення історії археографії, особливо методики видання документів «дореволюційної доби» було одним із методів вирішення власних проблем, що поставали у процесі публікації давніх пам'яток. Так, зокрема упорядники «Правил» М. Пещак і В. Русанівський зазначили норму передачі пам'яток Київською археографічною комісією як майже бездоганну. У вивченні українських грамот радянські фахівці використовували публікації Д. Зубрицького, М. Грушевського. Застосовували українські радянські археографи й «дореволюційну» методику публікації актового матеріалу.

Камеральна археографія. Не зважаючи на те, що у тезаурусних визначеннях археографія виконувала єдину едиційну функцію, на практиці, з 50-х років почала відроджуватись камеральна археографія. Центрами її відродження ставали археографічні осередки у системі державних архівів. На початку роботи постало питання щодо принципів укладання довідково-

інформаційних видань з метою використання архівних матеріалів у наукових цілях.

Як засвідчила історія археографії, проблема таких довідково-інформаційних видань стала актуальною з самого початку становлення радянської архівної системи. Головним методичними напрямками роботи з довідковими виданнями у 50-х роках було вироблення: принципів їх укладання; єдиної структури довідкових видань певного типу; принципи анотування.

Розвиток едиційної археографії в УРСР у 1940-х – 1950-х роках. В УРСР, як і на рівні загальносоюзної археографії, пріоритетного розвитку у 40-х – 50-х роках набула едиційна археографія. Тому саме у цій галузі діяльності з'явилося найбільше теоретичних досліджень. Пріоритетність формату збірника затверджена «Основними правилами» 1945-го року. Збірник – це основна форма тематичної публікації джерел з історії України в УРСР. Тематичність залежить від рівня розвитку історичної науки, а коли переглядалися пріоритети історіографії, то змінювалась й наукова вагомість документальних публікацій.

Вироблення українською археографією методики публікації збірників історичних документів. Ця проблема також була пріоритетною для обговорення представниками української радянської археографії. В цьому контексті українська радянська археографія за досить короткий час пройшла шлях від окремих зауважень методологічного характеру до вироблення методики пошуку документів, що втілювалося в ідеї укладання робочої інструкції.

В умовах домінування тематичних збірників історичних джерел і чіткої регуляції ключових аспектів з їх укладання, радянські археографи на загальносоюзному рівні в методологічному плані шукали можливостей відійти від документальної ілюстративності історичних тем і зайнятися дійсно археографічною роботою.

Проблема відтворення текстів документів займає значне місце у теорії української радянської археографії зазначеного періоду. Її розв'язанню

присвячені як окремі пункти у передмовах до збірника, так і окремі сторінки аналітичних статей, що вийшли у 40-х – 50-х роках на шпальтах спеціалізованих періодичних видань. Очевидним є те, що в питаннях виявлення документів українські радянські археографи хоча й слідували у структурному відношенні за «Правилами» 1955 р., але суттєво розширюють їх змістову частину.

Реалізація теоретичних здобутків на рівні видавничих проектів. За попередніми даними, зібраними на основі анкетування, з'ясувалося, що структура передмов у 40-х – 50-х роках складалася з певного переліку питань, коло і повнота висвітлення яких не були стабільними. Часто це залежало від того, яка установа готувала публікацію. Так республіканські археографічні центри здебільшого випускали збірники вищої якості, ніж обласні. Навіть у межах трьох основних осередків академічного, архівного й партійного виявилися суттєві розбіжності на рівні стилю видання.

Завдяки порівнянню теоретичної і «практичної» частини збірника виявлено певні розбіжності, що формували проблемні зони.

До проблеми відтворення документів включалася велика кількість аспектів: повнота тексту; принципи скорочення упорядниками текстів документів; питання емендації (виправлення текстів); принципи відтворення елементів тексту (підписів, заголовків, оригінальних слів, авторських правок, помилок тощо) маргіналії; орфографія; пунктуація.

Зародження альтернативних методик. Більшість робіт українських радянських археографів дотримувалась теоретико-методологічних засад загальносоюзної археографії, невелика частина намагалася розвивати їх, але й мали місце поодинокі дослідження, що самим фактом свого існування змушували сумніватися в їх незаперечності. Таким у 50-х роках став доробок П. Фостик, що узагальнив досвід роботи львівських археографів з місцевим матеріалом. У 50-х роках питання про вироблення власних теоретичних засад української радянської археографії не могло бути вирішене, або хоча б артикульоване. Втім, на рівні добросовісного опису всіх труднощів, з якими

зустрічаються археографи, працюючи з українськими історичними документами або фактів з історії їх дослідження, це питання поставало саме по собі. У цей період пропонувалися норми, що наближали текст давніх пам'яток до норм сучасної української мови, ігноруючи старовинну графіку, пунктуацію, спосіб розбивки тексту тощо. Запропонований О. Бевзо спосіб передачі текстів має пряме відношення до філософії археографії, що зорієнтована на публікацію історичних джерел.

Видова археографія в УРСР. У зазначений період почала розвиватися видова археографія, яка відображала ті ж самі проблеми, що й загальна археографія, але вже стосовно певної категорії джерел.

Актова археографія. Фактично до кінця 50-х років не існувало визначення актової археографії. Лише з виходом у 1959-му році «Методики видання давньоруських актів» А. Зіміна стало можливим розв'язання цієї проблеми. Хоча визначення «акти» у книжці немає, але з контексту зрозуміло, що це документи правової сфери. Актуальність цього виду документу пов'язувалось з його великим інформаційним потенціалом щодо висвітлення перш за все питань соціально-економічної історії. Згодом, під «актовою археографією» розуміли спеціальний розділ археографії, що вивчав принципи і методи видання актових джерел. В УРСР, за відсутності чітких правил, актова археографія складалася стихійно. У 40-х – 50-х роках панувала емпірика і здійснювалося обмаль теоретичних досліджень, що стосувались актів як певного виду документів та актової археографії як особливої форми діяльності. Про те, що український актовий матеріал є особливим предметом дослідження українські радянські археографи заговорили, підсумовуючи практичну діяльність з його вивчення. Справа у тому, що досить розроблена методика археографічного опрацювання актового матеріалу у РСФСР та Польській Народній Республіці не відповідала завданням роботи з українським актовим матеріалом. Після застосування загальносоюзних методик залишалося багато невирішених питань. Саме з причини усвідомлення наявності особливих характеристик актової проблематики українські радянські археографи

відзначили особливість самого актового матеріалу, що історично сформувався на території України, а відтак наголошували на необхідності формування засад археографії українських актів.

У цей період було з'ясовано оптимальну методику пошуку розкиданого по різних фондах архівів актового матеріалу, деякі аспекти опису та передачі його текстів. У 40-х – 50-х роках найбільший імпульс щодо пошуку нових методик надходив від актового матеріалу XIV–XVI ст. У результаті накопиченого досвіду стало зрозуміло, що методика роботи з давніми актами має відрізнятися як від методики роботи з актами новітнього часу, так і від методів роботи з іншими групами пам'яток.

Розділ III. Трансформаційні процеси в українській радянській археографії 1960-х років. Розділ складається з 2-х підрозділів.

Актуалізація теоретико-методологічних проблем у радянській археографії 60-х рр. Питання про тип видання (тип видання визначає зміст всієї наступної роботи над ним) є новим аспектом, що не згадувався в аналогічних виданнях 40-х – 50-х років. На основі порівняльного аналізу визначень терміну «археографія» можна припустити, що в теорії цієї науки на зламі 50-х – 60-х років відбулися певні зміни, що вплинуло на загальне визначення терміну. Якщо «Правила видання історичних документів» 1955 р. продовжили започатковані «Основними правилами» тенденцію, то «Правила видання історичних документів в СРСР», були певною альтернативою, навіть у деяких моментах контрверсією попередніх методичних розробок у царині едиційної археографії. Кардинальний поворот відбувся завдяки зміні базового принципу – диференційованого підходу до історичних документів. Разом із цим, вибірковість перетворилася на локальний метод, прив'язаний до певного типу видання. Докорінно змінився базовий термін: замість «теми» почали орієнтуватися на «тип» видання. Від останнього залежав і вибір методики роботи з історичними документами. Найбільшого розвитку та змін в нових «Правилах» зазнав науковий тип видання. Якщо тематичність була формою вибірконості і підходила до науково-популярного типу видань, то науковий тип

публікацій пов'язувався з всеосяжністю, повнотою відтворення, максимальною наближеністю до специфіки самого документа. Якщо головною формою оприлюднення, що найбільш відповідала принципу тематичності були збірники, то науковому типу видання найбільш відповідала пофондова публікація. Аналіз наявних результатів з дослідження теми дає підстави вважати, що 60-ті роки в загальносоюзній радянській археографії представляють окремий період.

III.2. Стан теорії української радянської археографії у 1960-х роках.

Українська радянська наука 60-х років про предмет, метод та функції археографії. 60-ті роки стали якісно новим етапом у розвитку української радянської археографії, оскільки більшої визначеності набули її базові аспекти (предмет, метод, завдання, функції), а також виникли нові питання. До них належить визначення природи предмету археографії: що це – об'єктивність, чи реальність, створена в процесі археографічної діяльності. Від зміни уявлення про предмет змінюються й формулювання щодо археографічної методики.

«Історичне джерело» як базовий концепт української радянської археографії. Українська радянська археографія у 60-х роках орієнтувалася в своїй діяльності на історичне джерело. Тобто її головним завданням був пошук та публікація матеріалів для подальших історичних досліджень. Чітке формулювання мети сприяло конкретизації базових термінів. Зокрема, все частіше українські радянські вчені вживали термін «історичне джерело» для визначення предмету археографії. Так «історичне джерело» змінює абстрактний «історичні документи» і фігурує у вигляді предмету археографії не лише у довідкових виданнях, але й у фахових дослідженнях. Підсиленню концепту «історичних джерел» як предмету археографії сприяв розвиток кібернетики, а саме вражаючі результати застосування кібернетичних методик в історичній науці. Загальні методи уніфікації і вибіркості знайшли підтримку з боку кібернетичних методик, що запроваджувались до історичної науки. Важливим етапом у становленні уявлення про українські історичні

пам'ятки, як про окремий об'єкт дослідження, стала розробка правил передачі тексту пам'яток писаних українською мовою. Про певні зміни уявлення про залишки минулого свідчать також трансформації, що зазнавав у 60-х роках метод транскрипції. Як вже зазначалося, його творець О. Бевзо орієнтувався, перш за все, на історичну інформацію, закладену в писемних документах. Саме вона, на думку вченого, й мала бути донесеною до історика в археографічній публікації, тоді як особливості письма, мовні особливості можуть бути проігноровані. У 60-х роках Я. Дзира вніс цілий ряд змін у метод транскрипції.

«Пам'ятка» – формування альтернативного уявлення про базові засади археографії. Нові тенденції в радянській археографії були пов'язані не зі спрощенням публікації, а навпаки з ускладненням. Ця зміна зумовлена тим, відносно до потреб якої науки дослідник розглядає археографію. Якщо це джерелознавство або історіописання, то домінує уявлення про «історичне джерело». Тоді як розвиток допоміжних історичних дисциплін вимагає пам'яткознавчого підходу в археографічній публікації. Важливим етапом у становленні уявлення про українські історичні пам'ятки, як про окремий об'єкт дослідження стала розробка правил передачі тексту пам'яток писаних українською мовою.

Поява нового предмету археографії і спроба його теоретичного окреслення. До 60-х років в УРСР вважалося, що археограф відтворює лише матеріал, залишений минулими епохами. По-іншому розставив акценти В. Романовський. Науковець зазначав, що у процесі археографічної діяльності документ як залишок минулої епохи набуває невластивих йому якостей. Тобто по-суті археограф створює новий об'єкт, оскільки для дослідника потрібно таке видання, що відбиває всю сукупність історичних текстів (копій, різночитань, редакцій, правок, вставок, републікацій). Критикуючи практику публікації історичних джерел, В. Романовський вказував на необхідність подолання примітивного підходу до формування збірок історичних джерел за певною тематикою. Треба публікувати не лише ті документи, що прямо підкріплюють

тематику, але й альтернативні документи, що містять протилежну думку, таким чином дотримуючись принципу об'єктивності й неупередженості.

Відображення актуальних питань теорії в основних видавничих проектах 1960-х років. Едиційні практики 60-х років можна охарактеризувати як удосконалення започаткованих у 40-х – 50-х роках принципів видання. Теоретична частина збірників – «передмови» суттєво не змінилися. Так само продовжувала застосовуватися практика розлогих історичних передмов, розділення їх на археографічну та історичну частини. Археографічні передмови у 60-х роках краще структуровані. У них, як правило, присутні основні елементи: принципи впорядкування документів у збірнику; заголовок та його елементи; принципи передачі тексту; легенда; примітки; коментарі; покажчики. Для збірників 60-х років актуальним залишається процес русифікації. Офіційною підставою для її поширення був пункт «Правил» про те, що іноземні тексти мають друкуватися з паралельним перекладом російською мовою. Іншим аргументом був той, що в такий спосіб збірка стане доступною широкому колу читачів і це давало підстави друкувати російською мовою україномовні тексти. Таким чином, документи, що стосувалися виключно української історії, друкувалися російською мовою. Наприклад, у збірнику «Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.» оригінальні тексти польською, латинською, німецькою та італійською мовами були перекладені російською. Втім, у 60-х роках деякі радянські археографи намагалися опротестувати цю норму.

Розвиток видової археографії в УРСР. У 60-х роках досить потужно почала розвиватися видова археографія. На початку 60-х років І. Крип'якевич весь писемний спадок історії України розділив на дві великі групи: документальні джерела і розповідні. Пріоритетними для дослідження були документальні джерела. До них були зараховані й акти. Саме поняття «акти» було визначено досить нечітко, що загальною характерно для радянської археографії 60-х років. Існувало декілька варіантів визначення. Акти для І. Крип'якевича – це перш за все документи, що тягнуть за собою правові

відносини. У методичному плані ставилося питання про необхідність зміни шляхів дослідження. Вони повинні підбиратися у відповідності із урахуванням специфіки кожної групи актового матеріалу. Так, якщо інвентарі, обляти, люстрації могли друкуватися у вигляді таблиць, то давньоруські грамоти вимагали, так би мовити, «буквальної передачі» (факсимільним, дипломатичним або комбінованим способом). Особливістю зазначеного періоду було те, що не лише давній актовий матеріал, а й новітній вимагав змін правил публікації.

Продовжувала розвиватися камеральна археографія. Поряд з започаткованими у 50-х роках описами, що характеризували групи документів, з'явилися нові описи аналітичного типу (регести), базовані на індивідуальному описі документів.

Особливого розвитку набула едиційна археографія. В 60-х роках з'являється тенденція до класифікації актового матеріалу. Виокремлення в межах масиву актових джерел окремих груп документів давало підстави для розвитку ще вужчих спеціалізованих досліджень. Важливим теоретичним завданням науковець вважав вироблення принципів класифікації матеріалу в межах однієї видової групи. Щодо адміністративних, судових і фінансових книг Я. Дашкевич пропонував застосовувати наступну класифікацію: книги; збірки текстів документів типу копіаріїв, дипломатаріїв; підручні канцелярські (маніпуляційні) реєстри, довідники, покажчики (наприклад покажчики змісту книг – сумарії); окремі документи з характерною для них одноразовістю та моментальністю. Окремо піднімалося питання про необхідність теоретичного забезпечення польової, камеральної та едиційної археографії актових джерел.

Розвиток актової археографії у 1960-х роках. Значний прорив у публікації актового матеріалу у 60-х роках зробили українські філологи. У цей час вийшли «Актові книги Житомирського міського уряду» і «Українські грамоти XV ст.». Пік опублікування актового матеріалу припадає на 60-ті роки. Цей період якісно відрізняється від попередніх післявоєнних десятиліть. У 40-х

– 50-х роках акти видавалися лише у тематичних збірниках. У 1960-х роках відновилася практика спеціалізованих видань окремих видів джерел. Виданню актових джерел в УРСР значною мірою сприяв вихід «Правил видань пам'яток української мови XIV–XVIII ст.» (К., 1961).

Літописна археографія. 60-ті роки ознаменувалися важливою подією для української археографії. В 1962 році була захищена дисертація О. Бевзо з археографічної тематики: «Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавчо-археографічне дослідження». На відміну від дисертації Б. Ватулі, що була присвячена історії археографічної думки в Україні, дисертація О. Бевзо стосувалася проблеми сучасної археографії, а саме вивченню і публікації такого виду джерел, як літописи. Для розвитку літописної археографії важливим є третій розділ дисертації. В ньому детально проаналізовані попередні публікації «Львівського літопису» та «Острозького літописця». Форма подачі пам'яток, запропонована О. Бевзо у дисертації, видається досить сучасною і на той час виглядала досить перспективно.

Розділ IV. Особливості становища української радянської археографії в 70-х роках. Розділ складається з 2-х підрозділів. Стан української радянської археографії в 70-х роках значно погіршився у порівнянні з шістдесятими роками. Щодо радянської археографії загалом, то, не зважаючи на часи «застою», саме в 70-х роках унаслідок інтенсивної наукової роботи, що проводилася у загальносоюзних археографічних центрах, археографія піднялася на новий щабель розвитку. Саме тоді з'явилася низка цікавих досліджень з новаторською постановкою проблеми, зі спробою кардинально переосмислити існуючі засади археографії з метою підвищення її наукового статусу. Навколо базових проблем археографії на сторінках центральних видань розгорнулася дискусія, яка вже наприкінці 80-х років оновила «обличчя» радянської археографії. Йдеться, насамперед, про зміну дискусії 60-х «Типи, види і форми видань» на нову тему – «Предмет, метод і завдання археографії».

IV. 1. Усамостійнення археографії в СРСР як методологічна проблема. У 70-х роках дискусія про те, що таке археографія (видавнича справа, чи наука?) себе вичерпала. Археографія в цей час остаточно утвердила свій науковий статус. Більше того, саме в цей час постала проблема зміни наукового статусу цієї дисципліни з допоміжної історичної науки на окрему самостійну дисципліну. Зміна статусу мала розширити її науковий потенціал і вирішити накопичені за декілька десятиліть проблеми. З огляду на ці завдання зростала роль теорії. Остання виходить на якісно інший рівень. Під теоретичні засади археографії підводиться філософський базис. Найвдалішою спробою підвести філософські підвалини під археографію, як сферу наукової діяльності, належать М. Селєзньову.

В цей час з'являється цілий ряд нових питань теорії археографії. Найголовніші стосувалися предмету археографії. Перш за все постало питання його природи: це об'єктивно існуюча реальність (залишок минулих епох), чи результат процесу наукової діяльності самих археографів. Більшість науковців схилилась до визнання об'єктивної природи предмету археографії. Проте, водночас, в межах цієї позиції існували певні розбіжності щодо того, що вважати власне основним предметом археографії: пам'ятку чи історичне джерело. Вирішення цієї проблеми могло спричинити значні зміни не лише в статусі археографії, але й у визначенні базової методики, функцій, термінології тощо. Ця проблематика постала внаслідок гострої критики філологами й істориками тогочасних археографічних видань. Невдоволення викликав основний метод археографічної роботи – принцип вибіркості. Зазначалося, що він не лише вириває документ з цілісного документального комплексу, але й призводить до цілого ряду спотворень в процесі його публікації. Наприкінці 60-х – початку 70-х років відстоювалася думка про доцільність вважати предметом археографії все ж пам'ятку епохи, що безумовно мало вплинути не лише на принципи едиційної археографії, а й камеральної та польової. Почасти гостроту цього питання на рівні едиційної археографії знімали нові правила видання 1969 року. Але, вочевидь, не всі питання були вирішені навіть на

цьому рівні, бо в 70-х роках активно пропагувався іще один тип видання – академічний. Він був спрямований перш за все на дотримання «прав» пам'ятки.

IV.2. Українська радянська археографія у 1970-х роках. У 70-х роках українська радянська археографія фактично не принесла нових розробок щодо предмету археографії та загальної археографічної методики, практично повернувшись у визначенні цих питань на рівень 40-х років. У цей період, безальтернативно головним предметом археографії вважалися історичні джерела, а головними функціями - опис та публікація історичних джерел. Аналогічні визначення в цей час зустрічаються у посібниках, що стосуються питань теорії археографії. Одночасно, в українській археографії у межах камеральної та едиційної археографії, відбувалися головні теоретичні напрацювання.

Методичні напрацювання української радянської археографії в царині едиційної, камеральної діяльності та архівної евристики. Аналізуючи визначення археографії, подане в УРЕ 70-х років, можна зазначити, що воно було досить застарілим, бо не враховувало функцій археографії, що значно розширилися у 60-х роках. Радянська археографія у 70-х роках була вже дисципліною, що вивчала не тільки теорію і практику видання історичних джерел та методи публікації документів, а й займалася збиранням та описуванням пам'яток минулого. При цьому в УРСР на фоні фактичної відсутності польової археографії й слабо розвинутої камеральної, едиційна археографія виглядала найбільш репрезентативною.

Едиційна археографія. Тут слід зазначити, що пріоритетом у 70-х роках були серійні видання, на відміну від 50-х – 60-х, де домінували збірники документів. Вважалося, що саме така форма видання найкраще відповідає потребам вітчизняної історичної науки.

В УРСР, де основним типом видання був науково-популярний, власне не існувало місця для дискусій щодо інших типів. Окрім того, звужений видавничий репертуар (пріоритет надавався документам ХІХ–ХХ ст.) не давав потрібного матеріалу для розвитку принципів передачі тексту, методів

відображення особливостей документальних комплексів, зумовлених хронологією і регіональними особливостями. Головні методологічні зусилля українських радянських археографів зосереджувалися на подоланні недоліків науково-популярного типу видання. Зокрема, вироблялися шляхи насичення видання якомога повнішою інформацією за певною тематикою. Для цього використовувався потенціал підрядкових та реальних приміток, хроніки подій, різноманітних додатків.

Основні видання 1970-х років та відображення в них теоретичних засад. У дисертації для аналізу збірників документів феодальної доби було обрано ті, що вважаються знаковими для 70-х років і до сьогодні зберегли свою актуальність. Це «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» (К., 1970), «Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.: 3б. док. і матеріалів» (К., 1978), «Акти села Одрехови» (К., 1970), «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVIII ст.)» (К., 1975).

В межах 70-х років також можна помітити динаміку росту і якісних змін, порівнюючи між собою окремі видання. Зокрема, збільшилася кількість аспектів, що висвітлюється в археографічних передмовах, показників тощо.

У 70-х роках також посилився контраст між виданнями збірок документів феодальної доби та новітнього періоду. Якщо перші поглиблювали науково-довідковий апарат, принципи передачі автентичності документів, то збірники, що відносились до радянської історії, дедалі більше стандартизувалися, втрачаючи індивідуальні риси. Тексти передавалися, як правило російською мовою, були виправлені упорядниками.

Камеральна археографія. В умовах існування певних обмежень едиційної археографії, набула розвитку камеральна. У 70-х роках у колі українських радянських археографів виникла думка про те, що якісний опис може замінити повноцінне видання. Зважаючи на це, питання вироблення форм таких описів і методики їх укладання є ключовим для зазначеного періоду. Особливий внесок

у розробку теорії української радянської камералістики вніс львівський дослідник О. Купчинський.

Архівна евристика. У 70-х роках в УРСР розвивався лише один напрям пошукової археографії, а саме – архівна евристика. Ключову роль у розвитку її теорії відіграв дніпропетровський науковець М. Ковальський. Його метод базувався на видовому принципі. Для кожного виду документів розроблялася окрема схема пошуку, що враховувала декілька аспектів. Не зважаючи на те, що розробки в царині архівної евристики здебільшого стосувалися питань пошуку конкретних документів, узагальнення ж, зроблені на основі їх досліджень, стали цінними теоретичними надбаннями.

Розвиток видової археографії в УРСР у 1970-х роках. Щодо видової археографії, то саме в 70-х роках сформувався «повний цикл» теорії видової археографії в її трьох функціях: евристика джерел певного виду, їх опис та видання.

Українська радянська актова археографія. Серед загальнотеоретичних можна виокремити проблему термінології (визначення «акти», «грамота»), класифікації актового матеріалу з метою його подальшого видання, методів пошуку та дослідження, принципи відбору при публікації, особливості публікації (зокрема було визначено коло тих елементів, що обов'язково має бути відтворено при публікації) тощо. М. Ковальський розробив загальні положення архівної евристики актових джерел. У 70-х роках в УРСР здебільшого розроблялися питання, що стосувалися пошуку, опису і публікації грамот та актових книг. Успішна розробка цих питань сприяла подальшій спеціалізації і звуженню, конкретизації предмету актової археографії. Зокрема, у 70-х роках склався окремий напрямок дослідження різновиду актових книг – археографія актових книг земських і гродських судів.

Літописна археографія. У 70-х роках було опубліковано ряд досліджень, в яких так чи інакше ставилося питання публікації українських літописів. Ці роки стали часом вироблення системи пошуку та реєстрації українських

літописів, метою яких було не лише фіксація місць їх локалізації, але й укладання повного переліку цих пам'яток. Тому цей час був сповнений нових відкриттів. З'явилися нові методи архівної евристики літописних пам'яток, принципи їх систематизації, методика виявлення і оцінки списків тощо. Почала складатися власна школа едиційної археографії українських літописів. До її становлення долучилися Я. Дзира, М. Ковальський, О. Апанович, Ю. Мицик, Ю. Князьков та інші. Щодо теорії, то у 70-х роках неухильно, хоч і значно повільніше, розвивався процес визрівання власного предмета української археографії. Його окремі риси в минулих десятиліттях були окреслені методологічними дослідженнями в галузі публікації іншомовних джерел, у виробленні правил публікації документів, писаних українською мовою, в дослідженнях з історії української археографії. В 70-х роках цю лінію продовжила видова археографія, в центрі уваги якої постала не лише проблема публікації, але й опису і збирання історичних джерел певного виду та їх специфіка.

Розділ V. Археографія 1980-х років в УРСР: від української радянської до української. Розділ складається з 5-ти підрозділів.

V. 1. Теорія та методика археографії в умовах суспільних трансформацій. У 70-х роках радянська археографія спробувала змінити концептуальні підходи до археографічної діяльності, переосмисливши предмет, метод, зміст польової, камеральної та едиційної діяльності. Радянська археографія залишалася на рівні здобутків 60-х років, зафіксованих у правилах видання 1969 року. Тому в 80-х роках спостерігалися риси, характерні для стагнації науки. Вони проявилися у поверненні до визначень археографії кінця 40-х – 50-х років. Виникла значна кількість нових термінів, не підкріплених новими ідеями (наприклад, існувало декілька визначень теорії археографії, що принципово не відрізнялися один від одного).

V. 2. Українська радянська археографія у 80-х роках і питання теорії. На фоні явищ, що спостерігалися у загальносоюзній науці, 80-ті роки стали періодом пожвавлення української археографії. Процес відродження

археографічної роботи, перерваний у 70-х роках, наприкінці 80-х переріс в нову якість, а саме в процес становлення власне української археографії як окремої наукової дисципліни. Головними проблемами були: визначення предмету, методу та функцій археографії, кола пам'яток, що відносяться до українського спадку.

V. 3. Польова та камеральна археографія. Для українських архівних колекцій часто виникала загроза повних, або значних втрат. Тому проблеми розвитку польових та камеральних робіт зажди були важливими для української археографії.

Разом із тим, станом на середину 80-х років залишались нерозв'язаними проблеми теоретичного осмислення предмету й завдань археографії. Певним етапом у підвищенні ефективності діяльності архівів в УРСР стало виконання завдань, передбачених «Основными правилами государственных архивов СССР» (М., 1984): змінювалася система науково-довідкового апарату архівних фондів і документів, було уточнено категорійність фондів у залежності від їх інформаційної значущості, склалися описи документів в тому числі в районних та міських архівах. Відбувалося поповнення й удосконалення каталогів, видано каталоги цілих колекцій документів. Важливим чинником в цих процесах виступали зміни, які мали місце в зарубіжному українознавстві. Крім того, зарубіжні науковці покладали великі надії на співпрацю з українськими колегами у справі пошуку та видання писемних пам'яток України. Вагомий внесок у розвиток теорії і методики камеральної археографії періоду 80-х – початку 90-х років зробили Г. Боряк, М. Візир, Є. Гуменюк, О. Дзьобан, Л. Дубровіна, В. Свенціцька. Важливим став доробок у розвитку архівної евристики В. Ульяновського, який запропонував схеми її активізації в Україні.

V. 4. Едиційна археографія. Головними питаннями едиційної археографії були: «Що публікувати?» і «Як публікувати?». Відповіддю на останнє запитання мали стати правила видання історичних документів і пам'яток. У

1980-х роках існувала реальна потреба укладання таких правил. Питання щодо їх створення неодноразово ставилося на нарадах і конференціях.

Правила видання українських історичних документів: проекти 1980-х років. Вироблення правил публікації історичних джерел було одним із багатьох аспектів великої програми, що коротко характеризувалася необхідністю пошуку власного «обличчя» української радянської археографії. У 80-х роках ця тенденція так і не оформилася у вигляді правил. Головні напрями теоретичної думки з окремих питань едиційної археографії представляли собою спектр різних думок. Саме наявність декількох альтернативних шляхів вирішення того чи іншого питання є характерною особливістю теорії і методики української радянської археографії кінця 80-х початку 90-х років.

Перспективний видавничий план. Спроба реконструкції зразкової моделі. У 80-х роках ХХ ст. вітчизняна археографія розпочала свій шлях до відродження. В основу цього процесу був покладений видавничий план, розрахований на 10 років, що мав заповнити очевидні прогалини у опублікованій джерельній базі української історії. Основними джерелами дослідження тут стали «Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України (на період до 2000 року)» та матеріали обговорення у вузькому колі фахівців під час республіканської наради «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» (грудень 1988 р.).

V.5. Літописна археографія. У 80-х роках в УРСР проводилася робота з вивчення і публікації українських літописних пам'яток. На відміну від попередніх періодів вона набула більш системного характеру завдяки укладанню певного реєстру українських літописів. Такі спроби в середині 80-х років здійснили М. Ковальський та Ю. Мицик. Окреме місце виділяється тим українським літописам, що були створені впродовж Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Це «Хроніка» Ф. Софоновича, Львівський літопис, літопис Єрлича, Хмельницький літопис та низка коротких літописів. В Україні на той час існувала практика видання давньоруської літератури українською мовою, але виключно в журнальному варіанті з метою

популяризації джерел. Тексти літописів зазнавали модернізації: перекладалися сучасною українською мовою, уніфікувалися імена, мав місце поділ тексту на речення та абзаци тощо.

80-ті роки не стали для загальносоюзної археографії новим етапом. Хоча в цей час і вийшла нова редакція «Правил», проте вони не відрізнялися принциповою новизною від тих, що були видані в 1969 р. Продовжували розвиватися тенденції, започатковані в 60-х – 70-х роках. Але в той же час відчувалися ознаки стагнації. Натомість українська радянська археографія, що з часів перебудови отримала новий шанс на розвиток власних позицій, перебувала в стані активного пошуку. Головною особливістю цього періоду було те, що українська радянська археографія займалася проблемами теоретичного і методичного плану, що раніше було прерогативою всесоюзних археографічних центрів. Це питання предмету, функцій, завдань археографії, визначення базової термінології, визначення меж археографічної діяльності, співвідношення з іншими галузями історичної науки. Від розробки цього теоретичного рівня залежало формування засад видавничого плану, методів пошуку, опрацювання та видання історичних документів. Ще однією прикметною рисою цього періоду стало те, що формування засад перспективного видавничого плану вийшло на рівень окремої методичної проблеми.

Висновки

Таким чином, в дисертації проведено аналіз трансформаційних процесів у розвитку теорії та методики української радянської археографії в 40-х – 80-х роках XX ст., здійснено з'ясування їх причин та наслідків, узагальнено теоретичний доробок кількох поколінь українських археографів.

Вирішено наступні завдання:

- визначено розуміння радянськими археографами значення термінів теорія і методика, об'єм цих понять, динаміка змін, особливості змістового наповнення тощо.

- виділено особливості теоретичної і методичної бази радянської археографії на кожному з етапів становлення та розвитку. Історія радянської післявоєнної археографії – це історія допоміжної історичної дисципліни, що з кінця 50-х років намагалася стати окремою наукою. У відповідності до цього у теорії і методиці археографії відбувалися певні зміни. Перш за все були здійснені спроби переглянути предмет археографії: відійти від концепцій історичних джерел та зробити предметом дослідження історичні документи або пам'ятки. Відповідно змінювалася й методика. У 60-х роках розширився спектр об'єктів археографії. На початок 70-х років в археографії намітилася криза, спричинена невідповідністю теоретико-методологічного рівня практичним здобуткам тогочасної радянської археографії. Очікуваних змін не відбулося: предмет не був змінений; перемогло «звужене» розуміння археографії.

- розглянуто особливості теоретико-методичної бази української радянської археографії у порівнянні із загальносоюзною, здійснено порівняння динаміки розвитку та змін. Українська радянська археографія працювала в контексті загальносоюзної археографії. Це означало, що вироблені загальносоюзними археографічними центрами засади теорії і методики були цілком прийнятними і для українських вчених. Більшість зусиль в царині методології було спрямовано на розвиток закладених у загальносоюзних центрах археографічних положень. Це стосується визначення предмету і методу, а також теорії едиційної, камеральної та польової археографії. Щодо едиційної археографії як пріоритетної галузі розвитку радянської археографії, то українські радянські археографи в основному займалися вдосконаленням, розвитком та наповненням конкретним змістом правил публікації, викладених у загальносоюзних правилах 1945-го, 1955-го та 1969-го років.

- з'ясовано базові питання теорії та методики української археографії на кожному із етапів її розвитку: 1940-х– 1950-х, 1960-х, 1970-х та 1980-х років. У 50-х– на початку 70-х років українські радянські археографи брали активну участь в обговоренні актуальних питань радянської археографії, здебільшого у форматі відгуків на дискусії, проведені у загальносоюзних археографічних центрах. Основними темами обговорень були типи, види і форми видань, перспективи регестової та табличної форми публікації джерел, предмет археографії.

- проведено аналіз формування видової археографії в УРСР. У 40-х – 50-х роках почала розвиватися видова археографія. Вона відображала ті ж самі проблеми, що й загальна археографія, але вже стосовно вузького кола джерел. В УРСР за відсутності чітких правил, актова археографія складалася стихійно. У 40-х – 50-х роках панувала емпірика і було досить мало теоретичних досліджень, що стосувались актів як певного виду документів та актової археографії як особливої форми діяльності. Основою для її унормування були «Основні правила» 1945-го року та «Правила» 1955-го року. Зважаючи на викладені у цих посібниках принципи пошуку, відбору та опрацювання документів, українські радянські археографи емпіричним шляхом знаходили методи роботи з актовим матеріалом. Найрозвинутішою частиною актової археографії була едиційна діяльність.

- узагальнено досвід розвитку теорії і методики української радянської археографії у 40-х – 80-х роках. В УРСР цілісної теоретико-методологічної системи власне української радянської археографії не склалося, що зумовлювалося домінуванням загальносоюзного центру. Але в той же час інтелектуальна атмосфера в Україні була насичена інтенціями усамостійнення в різних сферах життя: літературному, мистецькому і навіть партійному. Це природно відбилося і на рівні української радянської археографії. І хоча цілісної системи не склалося, але пошукового матеріалу в сфері археографічної думки накопичилося достатньо, щоб у перші роки незалежності України структуруватися інституційно та науково. Не зважаючи на те, у межах якого

концепту – «історичне джерело» чи «пам'ятка»– працювали українські радянські археографи, абстрактні формули теорії і методики вони наповнювали конкретним змістом. Цей зміст був тісно пов'язаний зі специфікою українських історичних документів (в основному публікація документів XIV–XVIII ст. вимагала корекції існуючих засад теорії і методики).

- визначено теоретичні та практичні завдання сучасної археографії з урахуванням попереднього досвіду науки. Для України, питання збирання, наукового опрацювання, а головне – використання своєї історико-культурної спадщини, донесення її до фахового середовища і просто до звичайного читача мають особливе значення. Зроблене у галузі теорії і методики археографії в попередні роки становить фундамент, на якому стає можливим процес подальшої розбудови археографічної бази даних, великого за обсягом та унікальним за змістом джерельного каркасу системи знання про минуле України.

Основний зміст та висновки дисертації викладені автором у таких публікаціях:

монографія

Маврін О. О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки XX ст.). К., 2018. 352 с.

Рецензії: Папакін Г. В. Нове дослідження з теорії та історії української археографії // Архіви України. Науково-практичний журнал. № 4 (315). 2018. С. 212–216.

Алла Киридон [Рецензія] // Український історичний журнал. Вип. 6 (543). 2018. С. 221–228.

статті у фахових виданнях, у тому числі зарубіжних та у тих, що включені до міжнародних наукометричних баз

2. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 2005. Том 13. С. 163–165.
3. Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського під керівництвом члена-кореспондента НАН України П. С. Соханя (1991–2006 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ, 2006. Вип. 15. С. 26–33.
4. Співробітництво між Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Канадським інститутом українських студій // Пам'ятки. Археографічний щорічник. Київ, 2007. Т. 7. С. 437–442.
5. Завдання археографії та джерелознавства в програмі соціогуманітарних досліджень вітчизняної академічної науки // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених і аспірантів. Київ, 2008. Т. 16. С. 5–16.
6. Наукова та видавнича діяльність Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України в рік Ювілею Національної академії наук України // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв, 2008. Вип. 1. С. 148–172.
7. Схема історії України, запропонована вченими діаспори, та її вплив на розвиток сучасної археографії в Україні // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2010. Т. 21. С. 554–562.
8. Журнал «Тризуб» у громадському й політичному житті української еміграції у Франції міжвоєнного періоду // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2010. Т. 20. С. 344–354.
9. Українська візантиністика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича // Східний Світ. Київ, 2012. № 1. С. 24–30.
10. Археографічна публікація пам'яток писемної історико-культурної спадщини України на сторінках «Записок Наукового товариства імені Шевченка» (1990-ті –

початок 2000-х рр.) // Чономорський літопис: науковий журнал. Миколаїв, 2013. Вип. 8. С. 53–59.

11. К источникам украинского армяноведения. Вторая украино-армянская сессия 1962 г. в эпистолярной Я. Р. Дашкевича // Кондаковские чтения IV: античность – Византия – Древняя Русь. Белгород, 2013. С. 135–146.

12. Археографічна публікація писемних пам'яток у видавничій діяльності Інституту історії України НАН України (1991–2013 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2015. Том 25. С. 136–146.

13. Археографічна діяльність центральних державних архівних установ України у 1991–2011 роках // Архіви України. Київ, 2017. № 5–6, С. 32–55.

14. Розвиток теорії і методики української радянської археографії в 1960-ті роки в загальносоюзному контексті // Сіверянський літопис. Чернігів, 2018. № 1–2 (139–140). С. 312–321.

15. До питання щодо формування теоретичних засад археографії в УРСР у повоєнний період // Український історичний журнал. Київ, 2018. Вип. 1. С. 159–173.

16. «Перспективний видавничий план» як джерело вивчення розвитку теоретико-методологічної думки української археографії 1980-х років // Архіви України Київ, 2018. № 2–3 (313–314). С. 20–29.

17. З історії української археографії: Трансформаційні процеси у теорії і методиці археографії в УРСР у 1945-му – 1990-му роках // Наукові праці Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2018. Т. 28. С. 337–346.

18. Теорія і методика польової та камеральної археографії в Україні 1940-х – 1980-х років // Література та культура Полісся. Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». Ніжин, 2018. Вип. 90. №9. С. 95–106.

19. Внесок М. П. Ковальського в розвиток теорії і практики польової археографії та архівної евристики у 1970-х роках // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 347–354.
20. До історії української археографії: деформації джерела, «спротив матеріалу» і трансформаційні процеси (1940-ві – 1980-ті роки) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2018. Вип. 22. С. 375–396.
21. Археографічна передмова як відображення розвитку теоретико-методологічної думки української археографії 1940-х – 1950-х років // Архіви України. Науково-практичний журнал. Київ, 2018. № 4 (315). С. 35–48.

тези та доповіді у збірниках праць наукових конференцій

22. Византистика в научному насліди Ярослава Дашкевича // Византия и византийское наследие в России и мире. Тезисы докладов XX Всероссийской научной сессии византистов. Москва, 2013. С. 163–166.
23. Українська медієвістика в науковій спадщині Ярослава Дашкевича // Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі ХХІ ст.: матеріали Міжнар. конф., присвяченої 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2011 р., м. Львів). Львів, 2013. С. 21–40.
24. З історії української едиційної археографії: листування Ярослава Дашкевича з Ельвірою Груніною щодо видання «Документов на половецком языке XVI века» Тимофія Груніна. V Международный Болгарский форум «Политическое и этнокультурное взаимодействие государств и народов в постзолотоордынском пространстве (XV–XVI вв.): Тезисы». Симферополь, 2013. С. 59–62.
25. До участі Ярослава Дашкевича в другій україно-вірменській сесії: пошуки відомостей про вірменознавця Олену Нікольську // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Київ, 2013. Вип. III. С. 378–397.

26. Візія Павла Соханя щодо розвитку української археографії // Славістична збірка. Вип. I: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). – Київ, 2015. С. 13–21.

Наукові публікації, у яких додатково відображено результати дисертаційного дослідження

співавторство у колективних монографіях

27. Бурім Д. В., Кучерук О. С., Маврін О. О. Наукова та видавнича діяльність НТШ в Європі. Київ, 2007. 528 с.

28. Розділ у книзі «Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (1991–2011)». Київ, 2011. 416 с.

публікації у наукових журналах та збірниках

29. Хроніка діяльності Інституту (1991–200) // Пам'ять століть, березень–квітень. Київ, 2001. № 2 (28). С. 145–157.

30. Видання Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за 1999–2002 роки // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. Український археографічний збірник. Київ – Нью-Йорк, 2002. Т. 10. С. 527–536.

31. Археографічна діяльність національних заповідників України (на прикладі «Лаврського альманаху» та «Сугдейського збірника») // Чернігівські старожитності. Чернігів, 2015. Вип. 2(5). С. 273–281.

32. Українська академічна археографія 80-х рр. XX ст.: від колоніальної до постколоніальної практики // Славістична збірка. Вип. 2: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.). Київ, 2016. С. 29–42.

АНОТАЦІЯ

Маврін О. О. Становлення та особливості розвитку теорії і методики археографії в УРСР (1940-ві – 1980-ті рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Інститут історії України НАН України, Київ, 2019.

Історія української археографії займає особливе місце серед напрямів археографічної діяльності, оскільки є не лише окремою темою дослідження, але й є дослідницьким методом, а в деяких визначеннях археографії – складовою частиною її предмету. Теорія і методика радянської археографії пройшли тривалий шлях становлення.

Українська радянська археографія розвивалася в контексті загальносоюзної. Це означало, що вироблені загальносоюзними археографічними центрами засади теорії і методики були орієнтиром для українських вчених. Більшість зусиль в царині методології було спрямовано на розвиток закладених у загальносоюзних центрах археографічних положень. Розгляд трансформаційних процесів у теорії і методиці української радянської археографії упродовж 1940-х – 1980-х років дає більш об'єктивне бачення розвитку цієї науки, можливості виділити її особливості.

У дисертації проведено аналіз таких підходів українських радянських фахівців до археографічної роботи, що створили умови для визначення українською археографією «власного обличчя» та заклали основу для її відродження у 90-х роках. Намічені напрями подальшої роботи в галузі теорії і методики археографії.

Ключові слова: археографія, історія, теорія, методика, УРСР, історичне джерело, писемна пам'ятка, передача тексту, правила видання, архівна евристика, камеральна археографія, публікація.

АННОТАЦИЯ

Маврин А. А. Становление и особенности развития теории и методики археографии в УССР (1940-е – 1980-е гг.). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.06 «Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины». – Институт истории Украины, Киев, 2019.

История украинской археографии занимает особое место среди направлений археографической деятельности, поскольку является не только отдельной темой исследования, но и исследовательским методом, а в некоторых определениях археографии – составной частью ее предмета. Теория и методика советской археографии прошли долгий путь становления.

Украинская советская археография развивалась в контексте общесоюзной. Это означало, что разработанные общесоюзными археографическими центрами основы теории и методики были ориентиром для украинских ученых. Большинство усилий в области методологии были направлены на развитие заложенных в общесоюзных центрах археографических положений. Рассмотрение трансформационных процессов в теории и методике украинской советской археографии в течение 40-х – 80-х годов дает более объективное видение развития этой науки, возможности выделить ее особенности.

В диссертации проведён анализ таких подходов украинских специалистов к археографической работе, которые создали условия для определения украинской археографией «собственного лица» и заложили основу для ее возрождения в 90-х годах. Намечены направления дальнейшей работы в сфере теории и методики археографии.

Ключевые слова: археография, история, теория, методика, УССР, исторический источник, памятник письменности, передача текста, правила издания, архивная эвристика, камеральная археография, публикация.

SUMMARY

Mavrin O. O. Formation and the development's peculiarities of the theory and methods of archeography in the Ukrainian SSR (1940s – 1980s). – Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for the Doctor of Historical Sciences degree, 07.00.06 “Historiography, Source studies and Special historical disciplines”. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2019.

The formation and the development's peculiarities of the theory and methods of archeography in the Ukrainian SSR during the 1940s – 1980s are considered in the dissertation.

The history of Ukrainian archeography occupies a special place among archeographical activities, since it is not only a separate topic of research, but also serves as a research method, and in some definitions of archeography it is an integral part of its subject matter. The theory and methods of Soviet archeography have gone a long way to becoming. The history of Soviet archeography in the 40s-80s is the history of an auxiliary historical discipline, which since the 50s has attempted to become a separate science. Hence certain changes took place in the theory and methods of archeography, which made it possible to establish a to-days Ukrainian archeography institutionally and scientifically.

During the 1950s – 1960s the Ukrainian Soviet archeography worked absolutely in the context of the All-Union archeography. This meant that the bases of theory and methods produced by the all-Union archeographical centers were a benchmark for Ukrainian scholars. Most of the efforts in the field of methods were directed at the implementation of the archeographical principles laid down at the All-Union centers. In addition, many topics were closed for research. In general, the

Ukrainian Soviet archeography was subjected to consistent russification. First of all, it was alleged the superiority of the Russian culture over the Ukrainian one. The period of the 60s was characterized not only through uncritical adoption of the all-Union rules. It took place the simultaneous these's rules adoption and the development of particular issues caused by the "resistance of material" and due to the experience of practical work with Ukrainian historical documents. And, finally, we can see the implementation of their own theoretical and methods' principles, albeit in the form of individual remarks, rather than like systematic thorough research.

In the 70s, Ukrainian Soviet archeography focused on the publication of ideologically relevant collections of documents and materials. This was reflected both at the level of theoretical and methods' development, as well as on the number of archeographers involved in the theoretical studies. So, archeography as a separate discipline nearly ceased to exist in the Ukrainian SSR in the 70s. Some manifestations of archeographic thought and approaches are observed only as an addition to other auxiliary disciplines – archival science and source study. This situation influenced upon the level of the theory and methods' of chronicles' archeography.

During the Soviet period, an integral theoretical and methods' system of Ukrainian archeography proper did not form, that could not have happened under the conditions of the domination of the all-Union center. But the intellectual atmosphere in the Ukrainian SSR in the 1980s was filled with the intentions of independence in various spheres of life. Despite the fact that within the framework of which concept - "historical source" or "monument" – Ukrainian archeographers worked, abstract formulas of theory and methodology were filled with concrete content. This content, related to the specifics of Ukrainian historical documents led to the transformation of the existing foundations of theory and methods. An analysis of approaches of the Ukrainian specialists in archeographical work shows that in the conditions of the all-Union unification, they did formulated their special subject of research and original methods of work. These approaches created the conditions for determining the

Ukrainian archeography of the "itselfness" and laid the foundation for its revival in the 1990s.

It is concluded that in Ukraine it is necessary to study the scientific heritage of the previous periods as well as of the archeography's theory and methods as a integral part of our intellectual history. The Ukrainian archeographers' personal scientific heritage deserves further study, since it have not lost their relevance today. In future, in order to complete the model of the transformational processes in the Ukrainian Soviet archeography, it will be necessary to analyze the issues of theory and practice of archeography of the chronicles' monuments in the Ukrainian SSR in the 1940s-1980s. Also it is important to research the development of that time's foreign Ukrainian archeography, its history, theory and methods. First of all, the experience of the Ukrainian Scientific Institute of Harvard University and the Canadian Institute of Ukrainian Studies deserves attention.

Key words: archeography, history, theory, methods, Ukrainian SSR, historical source, written monument, text transmission, publication rules, archival heuristics, cameral archeography, publication.